

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI İRAK'INA DAİR BİR RAPOR: SORUNLAR, TARAFLAR VE TANIKLAR

A Report on Ottoman Iraq in the First World War: Problems, Parties and Witnesses

Fasih DİNÇ*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşında (1914-1918) Irak, Osmanlı Devleti için İngiliz işgaline karşı bir savunma cephesiydi. Savaşta aynı anda birçok cephede savaşılmasının yarattığı askeri koşulların yanı sıra Irak'ın kendisine has sosyo-kültürel yapısı, Osmanlı kuvvetlerini büyük zorluklarla karşı karşıya bırakıyordu. Bu aşamada 1916 tarihli "Irak ahvâl ve idâre-i umûmiyesi" başlığıyla Osmanlı jandarma müfettişi tarafından yazılan bir rapor hem cephede hem cephe gerisinde Irak'ta yaşananlara dair değerli veriler sunmaktadır. Bilhassa, Bağdat ve Basra çevresindeki gelişmelere odaklanan raporda, Irak cephesindeki askeri durum, bölgenin aşiret, mezhep ve inanç temalı sosyo-kültürel yapısı, Arap toplumunun savaşta tutumlarına, bir devlet olarak Osmanlı'nın varlığı ve halkla kurduğu ilişki tarzına dair bilgiler verilmekte, tespitler yapılmakta ve çözümler önerilmektedir. Dönemin bir tanığının gözlem ve tespitlerini içermesi bakımından rapor, savaşın gölgesindeki Osmanlı Irak'ının bir kesitini vermektedir. Ancak özellikle taraflı biri olarak Osmanlı müfettişi tarafından yazılan ve belli sınırlılıklara sahip olan bir rapora sadece odaklanarak yapılacak saptamalar, birçok faktörün ıskalanmasına neden olabilir. Sonuç olarak, makalede savaş süreci Irak'ına dair diğer tanıkların görüş ve gözlemleri, Osmanlı arşiv kaynakları ve güncel literatürden faydalanarak bu raporun sunduğu bilgiler analiz edilecek, sorular sorulacak ve cevaplar aranacaktır. Bu bağlamda, taraflar olarak Osmanlı ve İngiltere'nin Irak'a dönük hamlelerine ve savaşın önemli bir aktörü olarak Iraklıların pozisyonlarına dair çıkarımlar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Araplar, Osmanlı, İngiltere, Aşiret, Şiilik, Savaş

ABSTRACT

In the First World War (1914-1918), Iraq was a defensive front line for the Ottoman Empire against the British invasion. In addition to the military conditions created by fighting on many fronts at the same time in the war, Iraq's specific socio-cultural structure faced the Ottoman forces with great difficulties. At this stage, a report written by the Ottoman gendarme inspector with the title "Iraq ahvâl ve idâre-i umûmiyesi" (general conditions and administration of Iraq) dated 1916 provides valuable data on what happened in Iraq both on the front line and behind the front line. In particular, the report focused on the developments around Baghdad and Basra, gives information about the military situation on the Iraq front line, the tribal, sectarian and faith-themed socio-cultural structure of the region, the attitudes of the Arab society in the war, the existence of the Ottoman Empire as a state and its relationship with the public, makes determinations and proposes solutions. In terms of including the observations and determinations of a witness of the period, the report gives a cross-section of Ottoman Iraq in the shadow of the war. However, detections to be made by focusing only on a report written by the Ottoman inspector as a specially sided person and having certain limitations may cause many factors to be missed. As a result, in the article, the information presented by this report will be analyzed, questions will be asked and answers will be sought by making use of the opinions and observations of other witnesses about the war process Iraq, Ottoman archive sources and current literature. In this context, inferences have been made about the moves of the Ottomans and England as parties towards Iraq and the positions of the Iraqis as an important actor in the war.

Keywords: Iraq, Araps, Ottoman, England, Tribe, Shiism, War

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, fasihdnc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2044-0148

Giriş

I. Dünya Savaşı (1914-1918), süreci ve sonuçları ekseninde hem dünya tarihi hem Osmanlı tarihi için kritik bir eşiği ifade eder. Savaşın yarattığı tahribatlar öylesine derin oldu ki, sonrasında yapılan antlaşmalar ve koşullar adeta yeni bir savaşa (II. Dünya Savaşı) zemin hazırladı. Osmanlı Devleti'nin İttihatçı kadroları arasında savaşa katılma konusunda tam bir fikir birliğinden söz edilemezdi. Tamamen tarafsız kalmayı savunanlar, itilafçılar, ittifakçılar ve savaşa askeri alanda hazırlıklar tamamlandıktan sonra girilmesi gerektiğini düşünenler olarak dört görüş cemiyette hakimdi (Ahmad, 2020, s. 83). Ancak devleti birçok siyasi ve ekonomik yaptırım ve sorunlardan bir an evvel kurtarma isteği, ittifakçıların savaşa girme arzusunu artırmaktaydı. Yalnız Trablusgarp ve Balkan gibi savaşlardan dolayı devletin altyapısal ve siyasi krizi derinleşmişken neredeyse imparatorluğun geneline yayılan bir savaş, devleti ve toplumuyla Osmanlı'yı belirsizliklerle dolu bir sürece sürükledi. Özellikle hem müttefikler hem Osmanlı bürokrasisi, bütün Müslümanların lideri konumunda olan Osmanlı halifesinin "Cihâd-ı Ekber" ilanına büyük umutlar bağlıyorlardı. Bu umudun ardında, cihâd davetinin Kuzey Afrika'dan Hindistan'a, Kafkasya'dan Orta Asya'ya İtilaf güçlerinin sömürgesinde bulunan bütün Müslümanları birleştireceği düşüncesi ve dolayısıyla Müslüman halkların isyan edeceği inancı yatmaktaydı (Rogan, 2018, s. 129). Fakat İngilizlerin savaşın başında İbnu's-Suud ile anlaşmaya varması ve Şerif Hüseyin ile Osmanlı'ya karşı isyan etme konusunda mutabakata varılması gibi gelişmeler savaşın kaderini doğrudan etkiledi (Polat, 2019, s. 156). Dolayısıyla bu davet, bütün Müslüman dünyası bir tarafa Osmanlı egemenliğindeki Anadolu dışındaki Müslüman halkı dahi beklendiği kadar etkilemedi. Bu hayal kırıklığı, özellikle Irak cephesindeki gelişmelerle derinleşti. Kutü'l-Amare'nin İngilizlerden alınması, İngiliz tümeninin esir alınması gibi gelişmelere rağmen Şerif Hüseyin'in isyan haberi, Osmanlı kamuoyu için sarsıcıydı (Ahmad, 2020, s. 137). Ayrıca İngilizlerin beklenenden daha erken bir şekilde Irak'ta ilerleyişi, hatta Bağdat yakınlarına gelmesi, İstanbul'un dikkatini buraya çekti. Çünkü özellikle Güney Irak'taki bazı Arap aşiretlerinin İngiltere ile iş birliği yapması, Osmanlı'nın aleyhine bir durumdu. Dolayısıyla İstanbul yönetiminin, Irak'ın mevcut sosyo-ekonomik ve siyasi yapısı hakkında acil bir durum tespitine ihtiyacı vardı. Öyle ki, 1916'da Bağdat'ta görevli bir jandarma müfettişinin Irak hakkında savaşın gölgesinde hazırladığı bir rapor, bu ihtiyacı karşılar nitelikteydi¹ (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Bu rapor her ne kadar "Irak ahvâl ve idâre-i umûmîyesi" başlığını taşımış olsa da Irak'ın genelinden ziyade savaşın ağırlıkta olduğu Bağdat ve Basra vilayetlerine odaklanmaktadır. Dolayısıyla, niteliği ölçüğünde çok kapsamlı bir rapor olduğu söylenemez. Bunun nedeni, aslında kısmen anlaşılır bir durumdur. İstanbul'un Irak'ta rahatsız olduğu kısım daha çok güneydeki İngiliz ilerleyişine ve Arap aşiretlerinin tutumuna daırdı. Böylece, raporun merkezin bu önceliği göz önüne alınarak hazırlanmış olduğu düşünülebilir. Ancak sınırlılıklarına rağmen rapor, bir Osmanlı yetkilisinin gözünden savaş koşullarındaki Irak'a dair önemli bilgiler vermektedir. Raporunda, özellikle Güney Irak'ta Osmanlı Devleti'nin idari ve askeri gücü, Arap aşiretlerinin savaş sürecinde takındıkları politik tercihler, bölgedeki gayrimüslim tebaanın durumu, İran ve Şiilik faaliyetleri gibi temalara dair verilerle beraber sorunlara dair tespit ve çözüm önerileri yer almaktadır. Rapor

¹ Raporun yer aldığı dosya Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube kataloğunda yer almaktadır. Bu katalogun kapsamı şöyle tanımlanıyor: "Görev alanı bütün vilayetler ile Almanya ve Avusturya olan ve görevi ise, esas itibarıyla kaçakçılığın önlenmesi, bu amaçla hudut kapılarının kontrolü olan 6. Şube'ye ait 1332/1339-1914/1921 tarihlerini kapsayan bu katalogdaki belgeler, asker firarileri, eşkıya tecavüzleri, kır bekçileri ve reji kolcuları, düşman uçakları, jandarma muamelâtı ve firarî mahkûmlar gibi konuları ihtiva etmektedir." (Genç vd., 2010, s. 373). R. 11 Kanun-u Evvel 1332 (M. 24 Aralık 1916) tarihli rapor üst yazısı dışında beş sayfadan oluşmakta olup hazırlayan jandarma müfettişinin kimliğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca dosyada rapordan bağımsız olarak üst düzey kurum ve kişilere farklı tarihlerde yazılmış şifreli/şifresiz telgraflar/yazışmalar (altı sayfa) vardır. Dosya arka yüzleri dahil olarak toplam on sekiz sayfa olarak kataloglanmıştır.

çerçevesinde bu makale, üç sorunsal üzerine inşa olmaktadır. Birincisi, bir Osmanlı müfettişinin gözünden Irak ve halkının nasıl bir imaja sahip olduğu ve mevcut imajın geçmiş dönemlerle benzerlik ve farklılıkları irdelenecektir. İkincisi, Irak'taki Osmanlı varlığına dairdir. Irak'ta devlet-toplum ilişkisi, devletin kapasitesi ve müfettişin sorunlara çözüm önerileri, burada tartışılacaktır. Üçüncüsü ise Irak'taki İran ve Şiilik nüfuzudur. Irak, Sünniliğin temsilcisi olarak Osmanlı ile Şiiliğin temsilcisi olan İran'ın yüzyıllara dayanan nüfuz rekabetinin başat sahası oldu. Savaş süresince özellikle Necef ve Kerbela gibi Şiiliğin merkez şehirlerinde çıkan isyanlar, Osmanlı'nın Irak cephesindeki İngiliz varlığının yanı sıra bir diğer sorunuydu. Böylece yine rapor ekseninde Osmanlı'nın İran ve Şiiliğe dair yaklaşımı analiz edilecektir.

1. Osmanlı'daki Irak İmajı: Aşiretler, Milliyetçilik ve Sadakat

Irak'ın gerek ismi gerek kapsadığı coğrafya konusunda birbirinden farklı tanımlamalar yapılmaktadır. İsim konusunda Arap coğrafyacılarının bir kısmı, Dicle ile Fırat arasında kalan bereketli toprakları tanımlamak için "kıyı" ya da "aşağı memleket" anlamında bu ismin kullanıldığını ileri sürerken bir kısmı da Irak adının benzer anlamı taşıyan Farsçadaki îrah, îrâf, îrâk kelimelerinden türetildiğini belirtmektedirler (Küçükbaşçı, 1999, s. 85). Coğrafya olarak ise kapsamı tarih boyunca değişime uğramıştır. Orta çağ coğrafyacılarına göre Irak, batıda Suriye Çölü, güneyde Arabistan ve Basra Körfezinin kuzeyi, doğuda Zagros Dağları ve Batı Huzistan, kuzeyde ise Enbâr'dan Tikrit'e kadar olan alanı kapsamaktaydı. İslam fetihlerinden sonra Basra ve Küfe şehirleri İrakeyn (iki Irak) olarak tanımlanırken Selçukluların bölgedeki hakimiyetiyle Cibâl bölgesi Irâk-ı Acem, Aşağı Mezopotamya da Irâk-ı Arab olarak anıldı (Küçükbaşçı, 1999, s. 86). Batılılar bu bölgeyi tanımlarlarken ise İslamiyet öncesi medeniyet referanslarına yer vermekteydiler. Yer yer Irak tanımının yanı sıra "Mezopotamya" bölgeyi adlandırmada sıklıkla başvurulan isimdi (Bell, 2004, s. 10; Ford, 2018, s. 39; Rogan, 2018, s. 251). 16. yüzyıldan itibaren bölgeye hâkim olmaya başlayan Osmanlılar ise Irak ismini tercih ettiler. Ancak, idari taksimatı Osmanlılar döneminde birçok kez değişime uğradı. İlk olarak Bağdat, Basra, Luristan ve Diyarbakır vilayetlerinden oluşurken, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Luristan kaldırılıp Şehrizar, Musul ve Ahsa vilayetleri idari yapılanmada yer aldı (Sahillioğlu, 1990, s. 1238, 1241). 1864 Vilayet Nizamnamesi kapsamında Irak'ın idaresi, Bağdat, Basra ve Musul olarak üç vilayete ayrıldı. 20. yüzyılın başında Bağdat vilayeti, Bağdat, Kerbela ve Divaniye sancaklarını; Basra vilayeti, Basra, Ammare, Müntefik ve Necid sancaklarını; Musul vilayeti ise Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarını kapsamaktaydı (Çetinsaya, 2020, s. 51).

16. yüzyıldan 1914'teki İngiliz işgaline kadar Osmanlılar için Irak, sosyo-ekonomik ve siyasal eksende elde tutulması gereken stratejik bir bölgeydi. Osmanlı'nın bölgeye ilgisi böylesi stratejik gerekçeler etrafında şekillendi. Safevi egemenliğindeki Bağdat, Suriye limanı için tehlike oluşturuyorken Basra'dan da Anadolu ve Suriye'ye uzanan ticaret yoluna hâkim olmak isteniyordu. Ayrıca Safevilerin bölgede hem dini hem siyasi nüfuzunu kırma isteği, Osmanlıları buraya çekiyordu. Sonuçta, 1555 yılında Safeviler ile yapılan Amasya Antlaşmasıyla Osmanlı, Irak'a hâkim oldu (Mantran, 1999, s. 91). Sünniliğin temsilcisi Osmanlı'ya göre, Şii İran nüfuzu her zaman potansiyel bir tehlikeydi. Öyle ki, içinde bir garnizon kurularak Bağdat, İran'a karşı bir savunma merkezi oldu. Musul Beylerbeyliğine bağlı kuzeyde Şehrizar ve Süleymaniye'deki Kürt emirler, sınırı korumaları karşılığında devlet görevlisi olarak atandılar. Güneyde ise Basra Körfezi, Batılıların tehlikesi karşısında bir deniz üssü konumundaydı (Çetinsaya, 2020, ss. 29-30). Bu bağlamda körfez, Avrupa'yı sıcak denizlere bağlayan yollar üzerinde bulunması ve Hindistan ticaret yolunun bu bölgeye kadar genişlemesi sebebiyle 16. yüzyıldan itibaren Batılı güçlerin dikkatini çekmiştir (Kurşun, 2004, s. 21). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Basra Körfezi, Osmanlı-İngiliz nüfuz mücadelesinin sahasıydı. İngilizler Basra Körfezindeki yerel otoriteler ile temasa geçiyor ve iç işlerine müdahale ediyordu. Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında

yaptığı reformların amaçları arasında Basra ve Arap yarımadasındaki İngiliz nüfuzunu önlemek vardı (Kuruşun, 2004, ss. 41-43). İngilizlerin bu ilgisi, 20. yüzyılda da devam etti. Özellikle Bağdat demiryolunun son durağının Kuveyt olma ihtimali, bölgede Alman nüfuzunun güçlenmesi demektir. Hindistan yolunun güvenliğini önceleyen İngiltere için bu durum oldukça riskliydi. Çünkü İngilizlere göre ticari egemenlik, siyasi egemenliğin anahtarıydı (Kurt, 2015, s. 401). Bu tür siyasi ve ekonomik kaygılar, İngiltere'nin 1914'te Irak'ı işgal girişiminin gerekçelerinden biriydi. Ancak Osmanlı'nın Irak gibi sınır/uc bölgelerdeki denetim anlayışı merkeze yakın bölgelere göre daha gevşek olması, böylesi bir dış müdahaleyi kolaylaştırıyordu. Her ne kadar reformlarla güçlendirilmiş bir merkezi idare inşa edilmeye çalışılıyorsa da gerek geleneksel dinamikler gerek devletin altyapısal yetersizliği, burada devlet iktidarının istenilen seviyede olmasını engelliyordu. Osmanlı, Irak'a stratejik olarak pozitif anlam yüklerken, kendi iç koşulları ekseninde ise ıslahata ihtiyaç duyulan bir bölge olarak görmekteydi. 1916 yılındaki raporda bu yaklaşıma dair izler mevcuttu. Raporun hemen başında müfettiş, Irak'ın diğer Osmanlı eyaletlerinden farkını vurguluyordu: "Devletin ahvâl-i idâre-i mülkiyesini tatbikte bütün memalik-i Osmaniye gibi câyı [yer]² kabul bulacak bir eyaleti olmadığı gibi aşâir-i gayr-i muharreresi dâimen silah bedest-i isyan ve mezheb-i Caferi sâlikleri olmak itibarıyla de sünniyyü'l-mezhep olan cins ve ırkları Araplara bile düşmandırlar..." (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Müfettiş, Irak'ı kendine has bir sosyolojik yapıya oturturken özellikle aşiret ve mezhep dinamiklerine vurgusu önemlidir. Onları, okuma-yazma bilmeyen, daima silahlı ve isyan halinde olarak tasvir ederek, aşireti devlet otoritesi karşısında bir dinamik olarak konumlandırıyor. Irak'taki aşiret yapılanması, birçok yönden devlet-toplum ilişkisi arasında adeta ara bir asabiyetti. Aşiret, fahz, elbu, fenda, hameule, bayt gibi terimler hem şehirli hem kırsal bölgelerde Iraklı sosyal aşiret örgütlenmesini meydana getiren ilişkileri ifade ediyor (Dawod, 2013, s. 117). Ancak aşiret, özellikle Tanzimat reformlarıyla beraber devlet ile toplum arasında aracı bir kurum statüsüne dönüşmesiyle siyasal bir hüviyet kazandı. Osmanlı modernleşme/merkezleşme politikası, aşiretçiliği karşıt bir yere oturtuyordu. Bu karşıtlık, devlet aygıtı medeniyet temsilcisi, aşiretler ise geri kalmışlık ve gayri medeniliğin sembolü ikilemi üzerine kurulmaktaydı.³ Öyle ki müfettiş, onlar için cümlesinin devamında şu ifadeleri kullanmaktaydı: "...Ahlak-ı umumiye ifsâd [bozulmuş] olunmuş cehl ve vahşet kalplerini kasıp kavurmuş, insaniyete düşman her biri birer heyûlâ-yı beyâbân [çöl, sahra] olmuş gitmişlerdi..." (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Aşiretlere dönük bu negatif algı, Osmanlı bürokratlarının daha önceki raporları göz önüne alındığında bir süreklilik gözlemlenmektedir. Bilhassa II. Abdülhamid döneminde Irak'la ilgili yazılan layihalarda devletin Irak ve aşiretçiliğe dair söylemi, 1916'da yazılan bu raporla paraleldir. Eğitim, reform programlarının önceliğiydi. Nusret Paşa'nın 1892 tarihli raporunda Irak bir "darü'l-cehl" olarak tanımlanırken buraya okulların açılması gerektiği vurgulanıyordu. Benzer şekilde Süleyman Hüsnü Paşa, Irak'ta maârifin geliştirilmesini şu şekilde gerekçelendirdi: "yoksa bir taraftan kabûz-i cehâlet üzerlerine çökmüş ve bir taraftan akâ'id-i bâtila rû'asâ-yı rûhâniyyeyi ifsâdda da'im bulunmuş iken kendilerinden devletçe istifâde mütezâirü'l-imkandır." (Çetinsaya, 2020, s. 81, 83). Ancak savaşta Irak'ta görev yapan askerlerin Arap aşiretlerine dair değerlendirmeleri tek boyutlu değildi. Çünkü aşiretlerin savaştaki tutumları değişkendi. Bazen Osmanlı askerini soyan, hırsızlık yapan ve ordu düzenini bozan bir tutum ortaya koyarken bazen de orduya rehberlik eden, lojistik destek sağlayan ve savaşan gruplar olabilmekteydiler

² Makale boyunca birinci kaynaklarda yer alan bazı Osmanlıca kelimelerin günümüz Türkçedeki karşılıkları parantez içinde verilecektir. Ayrıca doğrudan alıntılarda yer alan bazı yazım yanlışları, metnin aslına aittir. Osmanlıca çevirilerde ayrıca şu web sitelerinden yararlanılmıştır: <https://www.kamusiturki.com/>, <http://www.lugatim.com/>, <https://www.luggat.com/>, <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>.

³ Modernleşme ekseninde Osmanlı'nın aşiret olgusuna bakış açısına örnek oluşturması adına detaylı bilgi için bkz. (Dinç, 2020). Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı ile Irak ve Suriye'deki Arap Aşiretleri arasındaki ilişki dinamikleri için bkz. (Özoylumlu, 2018).

(Beşikçi, 2019, s. 292). Örneğin savaşta birçok cephede görev yapan Abidin Bey, Irak ve İran cephelerinde Araplardan sert bir şekilde şikayetleniyordu: "... Daha neler ne Türk gençleri bu topraklar üzerinde heder olacak. Buna karşılık Araplardan gördüğümüz ne? Her gün kısım kısım İngilizlere firar, yahut kabilelerimize taarruz, erzak kollarımıza hücum!! İşte en alçak nankörler." (Ege, 2011, s. 459). Taşköprülü Mehmed Efendi, Arap aşiretlerinin orduya dair saldırılarını şu şekilde günlüğünde yer veriyordu: "...Civarda bulunan vahşi aşiretler tarafından dağınık erlerin ellerinden silahları alınıyor, nefer soyuluyor, icabında da öldürüyorlardı. Az kalsın yüz elli veyahut iki yüz elliye yakın vahşi aşiret tarafından koca fırka bozulacaktı..." (Taşköprülü Mehmed Efendi, 2015, s. 20). Fakat Mehmed Efendi, esirlik günlerinden bahsederken İngilizlere hamallık eden aşiretlerin durumlarına mahzunane baktıklarını ve kendilerine para, yiyecek ve içecek yardımı yapmak istemiş olsalar da İngilizler tarafından engellendiklerini söylüyordu (Taşköprülü Mehmed Efendi, 2015, s. 64). Yine aynı cephede bulunan Hüseyin Fehmi Genişol ise fırkadaki hırsızlığı şöyle anlatıyordu: "Bu bölgenin Arapları çok asi olduğu için onlardan korkuluyordu. Fırka baytarı [boş] Bey gezmek için dışarı çıktı. Parası ve elbisesi Araplar tarafından çalınmış olarak geri dönmüştü. Bunun üzerine asker çıkarıldı. Civardaki Arap çadırları kuşatıldı..." (Genişol, 2014, s. 57). Ancak Genişol hatıratının ilerleyen bölümünde Araplar tarafından hürmet gördüğünü de belirtiyordu (Genişol, 2014, s. 58). Benzer bir şekilde bir yandan aşiretlerin yaptıkları hırsızlıklardan söz eden İhtiyat Zabiti Mehmet [Sinan] Efendi, başka bir yerde Dicle Nehri'nde tekneleri battığında kendilerini bölgedeki Şeyh Hasan aşiretinin kurtardığını belirtir (Beşikçi, 2019, s. 294). Dolayısıyla raporda müfettişin Arap aşiretlerine dair çizdiği imaj olumsuz ve tek boyutludur. Ancak onun aşiretlere dönük olumsuz bir söylem inşa etmesinin arka planında, devletin geleneksel Irak algısının yanı sıra yolunda gitmeyen savaş koşulları vardı. Çünkü, özellikle Müslüman kimlikleri dolayısıyla kendilerinden büyük beklentiler duyulan Araplar, savaşta beklentileri yeterince karşılamıyordu. Bu çerçevede bir yönüyle Arap aşiretler, Irak'taki yenilginin gerekçelerinden biri olmuştu. Hatta müfettiş, savaşın tarafın "Türk" olarak tanımladığı Osmanlı ordusu olduğunu Iraklı olarak tanımladığı yerel ahalinin ise yaşananlar karşısında seyirci kaldığını söylüyordu (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Savaş süreci dikkate alındığında takındıkları tutum itibariyle Irak ahalisinin homojen oldukları söylenemez. Bir kısmı Osmanlı tarafındayken bazıları İngilizleri desteklemekteydi. Hatta savaş süresince zaman zaman taraf değiştiren aşiretlerden dahi söz edilebilir. Örneğin Osmanlı'nın Irak'taki Kutü'l-Amare zaferinde Arap aşiretlerinin rolü vardı.⁴ Güney aşiretleri üzerinde İngiliz nüfuzu olduğu kadar orta ve kuzey Irak'takilerde Osmanlı Devleti ciddi bir nüfuza sahipti. Hatta The Times gazetesi, Türklerin 1915'te kaybettikleri aşiret desteğini tekrar kazandıklarını belirtirken İngiltere'nin Irak'taki aşiretlere dönük politikasını eleştiriyordu (Özoylumlu, 2018, s. 109). Dolayısıyla İngiliz tarafında da Osmanlılar gibi savaşın gidişatına göre Araplara dair algılar ve söylemlerde değişiklik göstermekteydi. Örneğin Gertrud L. Bell, Kut kuşatmasında aşiretlerin Osmanlı'yı destekleyişinden şikayetleniyordu: "Aşiretler, gelenekleri olduğu üzere, uyruğu da oldukları, kazananı desteklediler. Türkler'le temas halinde olarak, Kut'un çevresindeki bütün harekâta birliklerimizin çevresinde çakallar gibi dolaştılar, kamplarımızı yağmaladılar, yaralılarımızı öldürdüler, ölülerimizi soydular..." (Bell, 2004, s. 66). Benzer şekilde İngiliz General C. V. F. Townshend, Kutü'l-Amare'de Arap halkın kendilerine düşmanca bir tutum sergilerken, Türklere karşı ise dostane davrandıklarını ifade ediyordu (Townshend, 2021, s. 108). Ayrıca Townshend, savaş boyunca Arapların takındıkları pragmatist tutumu "Araplar hangi taraf galipse hemen o tarafa yönelir." ifadesiyle açıklamaktaydı (Townshend, 2021, s. 315).

⁴ Irak cephesinde bulunan Osmanlı ordusundaki sayıları net olmazsa da süvari ve piyade olarak Arap kuvvetlerinin savaşın çeşitli safhalarındaki varlığından söz edilmektedir. Bilgi için bkz. (Avcı, 2004, ss. 33-40; Townshend, 2021, s. 49, 125, 155, 300).

Arap aşiretlere yönelik olumsuz söylemine rağmen müfettiş, özellikle milliyetçi cereyanlara dair endişenin yüksek olduğu savaş ortamında, Arapların aşiretlere bölünmesini devlete karşı olası bir isyanın önüne geçtiği düşüncesindeydi. Müfettiş, Arapların aşiret çıkarını incelemelerini devlete "fayda"sını şu şekilde açıklıyordu: "...bir kabile ve aşiretin birader de olsa yek diğeriyle birleşip tevhid-i harekette bulunmadıklarıdır ki bu sebeple milyonlara bâliğ [ulaşan] müsellağ [silahlı] efrad-ı aşâirin hep emel ve kalpleri bir iken şu fesad ahlakları dolayısıyla birleşip hükümet-i Osmaniye aleyhine toptan kıyâm [ayaklanma] edemezler..." (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Ancak bu yorum, mevcut durum tespitinden öte temenni olarak görülebilir. Çünkü gerek savaşta ve gerek sonrasında Arap coğrafyasının siyasal zemininde Osmanlı ile bir gelecek tasavvurundan öte milliyetçi fikirler öne çıkmaktaydı. Hatta müfettiş, raporun devamında Irak'ta görev yapan bazı Arap memurların devlete sadakatlerini engelleyecek şekilde "efkâr ve âmâl-ı mahsusa-yı millinin cereyanına az çok kapılmış kalmış" olduklarını vurguluyordu (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Başlangıçta hem ayrışma hem birleşme hareketi olduğunu belirten Youssef Choueiri'ye göre, milliyetçi hareket ilk olarak Asya kıtasında bulunan Arapları Osmanlı'dan ayırmayı hedeflerken aynı zamanda bu sınırlar içindeki yönetim birimlerini tek devlet altında birleştirmeye çalıştı. 1916 Mekke Şerifi Hüseyin liderliğindeki Arap isyanı bu ayrışma ve birleştirme çabalarının doruk noktasıydı.⁵ Fakat, Arapların doğrudan ya da dolaylı Avrupa denetiminde birçok devlete bölünmesi, adeta İngiltere ve Fransa iş birliğinde gerçekleşen Arap isyanının bir mirasıydı (Choueiri, 2011, s. 352). Bir yönüyle İngilizlerin Arap isyanını teşvikteki amaçlarından biri de Osmanlı ordusundaki Arap askerlerinin sadakatlerine dönüktü. Öyle ki, Kahire Müstemleke Komiseri Henry McMahan, Arapları isyana teşvikte ana amaçlarının "Osmanlı ordusunda savaşan Arap erlerinin sadakatini sarsmak olduğunu" ifade ediyordu (Köse, 2021, s. 95). Bu bağlamda sonraki dönemlerde tüm Araplara dair nefret söyleminin oluşmasında, Şerif Hüseyin isyanının Osmanlı-Türk kamuoyunda neden olduğu öfke ve hayal kırıklığının payı büyüktü. Fakat Beşikçi, isyanın Osmanlı ordusunda bulunan Arap askerleri arasında toplu bir firar ya da ordu düzenini bozacak seviyede toplu bir itaatsizliğe neden olmadığını ve hatta Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordusunda görev yapan Arap subayların bir kısmının Millî Mücadele'de görev aldığını vurgular (Beşikçi, 2019, ss. 169-170).

Müfettiş bir yandan Irak'taki Arapların aşiretler arasında bölünmeleri dolayısıyla devlete karşı bir ayaklanmaya girişemeyeceğini belirtirken diğer yandan onların Osmanlı'yla olan ilişkilerindeki gevşekliğe vurgu yaparak adeta İstanbul'u uyardı. Hatta Irak ahalisinin hükümete nasıl "yabancı" kaldığını bizzat kendisinin yaşadığı bir olay üzerinden anlatıyordu:

Bugün Irak'ın aşâiri [aşiretler] arasında hâlâ hükümet-i Osmaniye ne demek olduğunu bilmeyenler var. Üç yüz yirmi yedi senesinde Irak'a birinci defa gelişimde berâ-yı teftiş Semave kazasına gittiğim sırada güzergahta tesadüf ettiğimiz bir takım urbanın [Çöl Arapları, Bedeviler] "bu Rumi buralarda ne cüretle gezer" dediklerini yanımdaki jandarmalar söylemişlerdi... (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Osmanlı ile Irak toplumu arasındaki bağın zayıflığı sadece kırsal nüfus için geçerli değildi. Her ne kadar Irak toplumu, inanç, ırk ve menfaatler bağlamında ayrışsa da üst otoriteler karşısında yer yer birbirlerini gözetiyorlardı. Buna bir gösterge olarak müfettiş, Iraklıların "yabancılar gider yine biz yerimizde kalırız" dediklerini belirtiyordu (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). "Biz ve onlar" anlayışı Irak'ta devlet aygıtının toplum katmanlarına nüfuzunu engellemekteydi. Bu eksende müfettiş, özellikle Iraklı aydın ve ileri gelenlerinin devlete dair aidiyetlerini sorguluyordu. Iraklı münevverlerin Avrupa'nın birçok şehrini gezdiklerini öğrendiğini ancak bunların ekseriyetinin İstanbul'u görmediğini ve bunun nedenini onlara sorduğunda ise "vâsıta-yı nakliyyede kolaylık olmadığı gibi münasebat-ı ticâriyyeleri

⁵ Şerif Hüseyin liderliğindeki Arap İsyanı hakkında detaylı bilgi için bkz. (Köse, 2021).

olmadığı için" İstanbul'a gitmedikleri cevabını almıştı (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Bu durumu bir aidiyet sorunu olarak niteleyen müfettiş, adeta devletin tebaasıyla kurduğu ilişki tarzında Müslüman üst kimliğini sorguluyordu. Hristiyan birinin böyle bir tutum içinde olursa anlaşılır olduğunu belirtirken, Müslümanların hilafet ve saltanatın merkeziyle bu şekilde ilişkisiz olmalarına kızmaktaydı (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Böylece milletle ilişkilenede din hassasiyetini bir kenara bırakılması ve devletin misyon üstlenmesi gerektiğini şöyle vurguluyordu:

Şu hâlde bir milletin terakkî [ilerleme] ve teâlîsi [yükselme] için sırf dini düşünmek caiz olmayıp menâfi' [çıkarlar] ve iktisat nokta-i nazarından yakınlıklar hasıl etmek ve misalen bir Bağdat ve Basra ve Musul tüccarını Londra, Paris vesâire piyasalarına iştirakını men'î mümkün olamamakla beraber İstanbul'a imâleye [meylettirmek] çalışmak ve orada veya o vasıta ile temin-i faaliyetlerine çalışmak da bizim borcumuzdur... (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Onun bu tespitlerini cephedeki askeri yetkililerde paylaşmaktaydı. Ali İhsan Sâbis, Süleyman Askeri Bey'in Basra'yı geri almak için "para kuvveti ile" yerli aşiretlerden mücahit toplarken, İngilizlerin ise Mısır'dan On ikinci İngiliz Fırkasını getirdiğini belirtiyordu (Sâbis, 1990, s. 396). Sabis, bu durumdan rahatsızlığını şu cümlelerle ifade ediyordu:

Müslümanlığa, din kardeşliğine, cihat ilânına vesariye hiçbir kıymet vermeyen, Osmanlı Devletine yabancı bir devlet gibi bakan aşiretler, hangi tarafı kuvvetli ve parasını çok görürlerse o tarafa iltihak etmekte ve çapul, yağma için kavgaya iştirak eylemekteydiler. Nitekim daha Korne [Kurna] muharebesi başlarken, 4/12/1914 de Muhammara Aşiretleri, İngilizlerle beraber bizim kuvvetlerimize karşı taarruz etmişlerdi... (Sâbis, 1990, s. 396)

Taşköprülü Mehmed Efendi de esirken İngiliz ordusunda Osmanlı tebaasının görev alışına adeta hayret ediyordu: "...Hele şu tebaamızdan olup da İngiliz ordusunda hizmet eden Ermenilere ve diğer Müslümanlara diyecek bir şey bulamıyorum. Bu da tabii mazide yapılan hataların neticesi olsa gerekti." (Taşköprülü Mehmed Efendi, 2015, s. 64). Raporda Irak'taki gayrimüslim tebaaya ise kısaca yer verilmişti. Irak'ta ticaretin Hristiyan ve Musevilerin elinde olduğunu belirten müfettiş, Osmanlı'ya karşı tutumlarını "emellerini teşhire zaten lüzum yok" deyip mevcut tercihlerini şöyle vermektedir:

...Hayat-ı içtimâîye-yi medeniyeleri kezâ bu halde bulunan Musevi ve Hristiyanlar pek çok senelerden beri buralarda vâsî [geniş] mikyasda [ölçü] çalışmış ve halkı kendisine muhibb kılmış olan İngilizlere mütemayildirler [meyilli]. Çünkü büyük küçük hiçbir kimsenin hükümeti tenkitten hâlî olmadığını [geri durmamak] görüp işitmekteyim... (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Irak'taki gayrimüslim tebaanın bölge ticareti üzerindeki nüfuzunu ve İngiliz kuvvetlerine karşı sempati duyduklarına dair tespiti, Doktor W. C. Spackman da Basra'ya girişi esnasındaki gözlemleri ile doğruluyordu. Doktor, Yahudi, Ermeni ve Keldaniler tarafından büyük bir sevgiyle karşılandıklarını ve bunların sadece can ve mal güvenliğinden dolayı değil, yeniden başlayacak ticari kârları için kendilerine şükran duyduklarını belirtiyordu (Spackman, 2021, s. 8).

İngilizlerin bu süreçteki politikası ise müfettişin vurguladığı Osmanlı ile Iraklılar arasındaki zayıf ilişkiyi kendi lehlerine derinleştirmekti. Bu bağlamda özellikle yerelde Arap-Türk ayırımına dair propagandalar yapıyorlardı. İngilizlerin Irak'a dair bir raporunda kuvvetlerinin Şattülarab'a ilk çıktığında halka Araplarla savaşmadıkları, onları Türklerden kurtarmak için kendileriyle iş birliği içinde oldukları mesajı verildiği yazıyordu (Satan, 2016, s. 59). Benzer bir şekilde Basra işgal edildiğinde (1914) Arap aşiretlerine hitaben dostluk mesajları içeren bir bildiri yayımlanmıştı: "...Artık bölgede Türk yönetiminden eser kalmamış; İngiliz yönetimi kurulmuştur: Onun altında hem din hem dünya işlerinizde hürriyet ve adaletten faydalanacaksınız."(Türkmen, 2016, s. 32). İngilizler bu yaklaşımla, Irak

halkına onları Osmanlı'dan ayrı bir yere koydukları mesajını vererek kendilerine karşı muhtemel bir direnişin önüne geçmeyi ve hatta onlarla iş birliğini geliştirmeyi amaçlıyordu. Türk-Arap ayırımını esir edilen Osmanlı askerleri arasında dahi hissettiriyorlardı. Örneğin Taşköprülü, esirlik sürecini anlatırken İngiliz subayların gelip kendilerine "Türk müsün, Arap mısınız?" diye sorduklarını ve "Türk ve Arap zabıtlardan birini diğerine üstün tutarak, her sekiz zabıte ikişer nefer hizmetçi vereceklerini söylüyorlardı. İşte yine düşmanın nifak sokmak ve bundan istifade etmek hissine kapıldığı anlaşılıyor..." sözlerine ver veriyordu (Taşköprülü Mehmed Efendi, 2015, s. 63, 66). Sonuç olarak, Osmanlı Devleti ile yerel halk arasında ara bir kimlik olan aşiretçiliğin varlığı, cihâd çağrısının karşılıksız kalmasının ve sahadaki desteğin iki güç arasında bölünmesinin nedenlerinden biriydi. İngilizler, Irak'taki aşiret olgusunun farkındaydılar. Örneğin, Şubat 1916'da çıkarılan "Aşiret Uzlaşmaları Yasası" gereği bir uzlaşmazlık çıktığında siyasal memurlar konuyu aşiret geleneklerine göre seçilmiş şeyhler ya da hakemlerden oluşan bir meclise gönderebiliyordu (Bell, 2004, s. 36). Ancak savaş sırasında İngilizler için bölgenin işgalinin kolaylaştırılan bir durum olarak görülse de Irak'taki aşiret yapısı, savaş sonrasında oluşturulmak istenen "Irak Ulusu" nun önündeki en önemli engel haline geliyordu. Öyle ki, İngilizlere ait bir raporda da Irak ve Arabistan'daki aşiret yapısı itibarıyla "aşiret konfederasyonu temelinde ulusal bir birlik imkansızdır" değerlendirmesi yer almaktaydı (Satan, 2016, s. 245).

İngilizlerin Irak'ta Osmanlı ordusunda ve halk arasında yaptığı Türk-Arap veya Osmanlı-Arap halkı ayırımına dair propagandalarına karşılık Osmanlı da Irak'taki İngiliz ordusunda yer alan Müslüman askerlere Müslümanlık vurgusu yapıyor ve onlara vaatlerde bulunuyordu. Hinduca ve Urduca dillerinde İngiliz mevzilerine atılan propaganda broşürlerinde, İngiliz ordusundaki Müslümanlara din kardeşleriyle savaşmamaları, savaşılırsa cehennemde yanacakları, isyan edip İngiliz subaylarını öldürüp kendi saflarına katılma çağrıları yapılmaktaydı. Ayrıca kendilerine fazla maaş, toprak ve kadın verileceği vaatlerinde bulunuluyordu (Townshend, 2021, s. 418, 576; Yılmaz, 2022, s. 191). Buna karşılık İngilizler, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Irak'taki propaganda faaliyetlerinin ve cihâd çağrısının etkisini kırmak adına Hint taburlarının bir kısmını geri hizmete çekiyordu (Köse, 2021, s. 82). Bu önlemlere rağmen Osmanlı propagandası, karşılıksız kalmıyordu. Savaşmamak için olacak ki, Hint taburlarında tetik parmaklarına ateş edip yaralandığını söyleyenlere rastlanıyor, hatta taraf değiştirip Osmanlı ordusuna katılım sağlayanlar dahi oluyordu (Townshend, 2021, s. 418; Türkmen, 2016, s. 50). Tabii Osmanlı tarafı Hintlilerin bu hassasiyetlerine kayıtsız kalmıyordu. Örneğin savaşta Osmanlı'ya esir düşen İngiliz doktor W. C. Spackman, esareti sırasında Osmanlıların "dindaşlarına imtiyazlı davranıp daha fazla özgürlük tanıdıklarını" ve dolayısıyla birçok Hintlinin çalıştırıldıkları yerlerden kaçarak Mezopotamya ve Suriye'deki şehirlerde iş imkânı bulduklarını ifade edip, Hintli Müslüman savaş esirlerinin bir kısmının da Osmanlı ordusuna katıldığı notunu düşüyordu (Spackman, 2021, s. 132).

2. Irak'taki Osmanlı: Liyakat ve Entegrasyon Sorunları

Müfettiş raporunun ikinci teması, Osmanlı Devleti'nin Irak'taki kurumsal varlığına dairdi. Devlet aygıtı olarak Osmanlı'nın Irak'taki işleyişine dair müfettişin eleştirel söylemi, raporda öne çıkmaktadır. Ayrıca salt sorunları dile getirmekle yetinmeyip çözümlere yer vermesi, raporu daha da nitelikli hale getirmekteydi. Bu eksende müfettiş, ilk olarak Irak'ta Osmanlı'nın neden halk arasında yeterli seviyede karşılık bulmadığına cevap vermeye çalışıyor. Rapora göre, devlet kaynaklı sorunların birincil faktörü, bölgede görev yapan üst düzey yetkili ve memurlardı. Bunlar da yerelden olanlar ile merkezden gelenler olarak ayrılıp her iki grubun sıkıntılarını ayrı ayrı dile getirilmekteydi. İlk olarak yerel halktan devlet memurlarının suiistimallerine değiniliyordu. Bunların kendi çıkarlarını önceledikleri, milliyetçilikten etkilendikleri, devlete sadakatlerinin zayıf olduğu, Mekteb-i Harbiye'den çıkan Bağdatlıların bütün hayatlarını evde geçirerek orduda terfi aldıkları ve dolayısıyla otoritenin zaafa uğradığı vurgulanıyordu. Dışardan

gelen memurlar ise bölgede kısa süreli kalıyor ve bu sürede de idaresizlikten dolayı halkı bıktırıyor (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Ayrıca müfettiş, yerel görevlilerin devlet namına yaptıkları usulsüzlüklerin faturasının ağır olduğunu şu şekilde belirtmekteydi:

...Buralı olanların da Osmanlı hükümeti namına envâ'-i fezâhat [rezillik] ve irtikâb [suç işleme, rüşvet yeme] icrasına meydan verilerek hükümetimizin namını şâibe-dâr [şâibeli, kusurlu] ve halkı Türklüğe düşman etmiştir. Bu gibi ahvaller ecânib [yabancılar] ve bilhassa İngilizlere çalışmak için zemin ve sahalar hazırlanmış, efkâr [düşünceler] ve temâyülâtı [eğilimler] bozmuş ve binnetice milyonlarca müselleh [silahlı] ismî Müslüman halk mevcutken silahlarıyla kaçarak düşmanı Bağdat kapısına kadar getirmişlerdir. (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Savaş gibi kritik ve kaotik koşullarda Iraklı memurların devlete hizmet ile kişisel çıkarları arasında kaldıklarında, şahsi geleceklerini öncelikle devlet aleyhine etkisi daha yıkıcıydı. Ancak müfettiş mevcut durumun ortaya çıkmasında eleştirinin yönünü bu sefer merkezî idareye çevirmekteydi. Osmanlı hükümetinin Irak'a yaptığı atamalara ve bakış açısına radikal bir eleştiri getiriyordu:

...Hükümetimiz adeta bir müstemleke [sömürge, koloni] gibi buralara birer vali göndermekle mâlik sahibi olduğunu izhâr etmiş [göstermek] ise de ne idâreten ve ne de iktisâden milletin ruhuna hâkim olamadığından devr-i fetihten beri gelen birkaç vali ve kumandan istisnâ edilirse diğerleri hep mahallîn cereyânına kapılarak hiçbir mevcudiyet gösterememiş olduğuna bugünkü vaziyetimiz kadar zengin bir şahid olmaz... (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Sonuç olarak müfettiş, ne bir devlet olarak Osmanlı'nın Irak'la ilişkilendirilmesini ne de devleti orada temsil eden vali gibi üst düzey yetkililerin nitelikleri ve halkla ilişkilerini yeterli görmekteydi. Onun bu tespitlerine bölgedeki Osmanlı ordusunun önde gelen komutanlarından olan Goltz Paşa da katılmaktaydı. Goltz, Araçların Türk yönetiminden nefret ettiklerini, bunun temel sebebinin ise sivil idarenin keyfi davranışları olduğunu söylüyordu (Goltz, 2018, s. 115). Irak'taki Osmanlı idaresinin ihmalkarlıkları, savaşta görev yapan düşük rütbeli bir askerinin dahi dikkatini çekmişti. Irak'ta topçu onbaşı olarak görev yapan Hüseyin Nuri Seyhan, hatıratında şu gözlemlerine yer veriyordu:

Velhâsıl bu şehirlere tabiat bütün güzelliklerini vermiş fakat ahali henüz hâl-i vahşette⁶ [gayri medeni] bulunduğundan hiçbir terakki [gelişme] gösterememiştir. Kasabalardan başka yerde eve tesadüf edemezsiniz. Bütün köyler çadırlıdır. 5-10 koyun ve inekleri var, onlarla geçinirler. Ziraat bilmez, dünyanın en zengin toprakları denmeye seza [layık] olan bu nihayetsiz ovalar boş, hiçbir [şekilde] istifade edilememektedir. Bu da tabii hükümetin ihmaldir... (Seyhan, 2018, s. 21).

Irak'taki devletin kapasitesi ile merkezden gönderilen üst düzey yetkili ve memurların niteliği kronik bir sorundu. Öyle ki bu sorunlar, son dönem Osmanlı Irak'ına dair yazılan layihaların temel konuları arasında yer almaktaydı. Nusret Paşa, 1892 yılında yazdığı raporunda Irak'ta devletin "ne te'sîs olunmuş bir hükümet-i mahalli[si] ve ne de inşâ edilmiş bir kışla ve karakolhânesi ve ne de tanzim edilmiş bir hey'et-i hükümeti vardır" diyerek bu koşullarla Irak'ın birkaç sene sonra elde kalmayacağına dair dikkat çekici bir uyarıda bulunmaktaydı (Çetinsaya, 2020, s. 79). Benzer sorun ve tespitler, II. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinin gündem maddelerinden biriydi. Yeni yönetim, yolsuzluk ve rüşvetle mücadele sloganiyle II. Abdülhamid döneminden kalan "muzır" memurları tasfiye ederek kendi kadrolarını oluşturma yoluna gitti. Örneğin bölgede görev yapan Müslüman memurların dini yükümlülüklerini yerine getirmeleri, yolsuzluk yapmamaları ve

⁶ "Hal-i vahşet" in bilhassa taşradaki tebaanın geri kalmışlığını vurgulamak adına adeta Osmanlı yazışmalarının anahtar kavramlardan biri olduğu söylenebilir. Bununla ilgili bilgi için bkz. (Deringil, 2013a, ss. 165-217).

yapanların görevden alınmaları gibi konulara dair kararlar alınmaktaydı. Ayrıca bölgeye yapılacak atamalarda ehliyet ve liyakat konusuna yeni yönetim, sık atf yapıyordu (Kurt, 2015, ss. 92-94). Ancak her türlü tespit ve önlemlere rağmen Irak'taki kronik sorunların 1916 yılındaki rapora dahi taşındığı görülmektedir. Öyle ki müfettiş, devletin gerekli önlemleri almadığı takdirde Nusret Paşa'ya benzer bir şekilde Osmanlı'nın Irak'taki geleceğini sorguluyordu:

Şu âlemşümûl [dünyaya yayılan] harbin bize verdiği nasihat ve gösterdiği tecrübe ve imtihanlar neticesinde yine Irak'ı Iraklılara terk ile az çok bir vâridât [gelir] temin ve fakat yorulup zahmet çekmeden adât [adetler] ve ahvâl [haller] ve efkâra [fikirler], hissiyata ittilâ [bilgi sahibi olma] kesbetmeyerek [çalışıp kazanma] yalnız mülkümüzdür demekle uzak durmak politikasına devam ettiğimiz taktirde bir gün gelip de buralardan kendimizi pek uzakta bulacağımıza şüphe etmemelidir... (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Iraklıların Osmanlı Devleti'ne karşı sadakat bağının zayıf oluşu, aralarında aşiret gibi bir ara asabiyetin varlığı, devletin Irak ile kurduğu ilişki tarzı, yereldeki yetkililerin niteliksel yetersizliği ve usulsüzlükleri gibi faktörlerin yanı sıra İngiliz işgal politikasının varlığı, 1916'da Osmanlı Devleti'nin Irak'taki varlığını sorgular hale getirmekteydi. Bu eksende müfettiş, çözüm olarak daha önceki dönemlerde yazılan raporların tespitlerine paralellik gösterecek bir şekilde Irak'ta ıslahat önermekteydi. Ancak raporda verdiği çözüm önerileri, kapsamlı bir programdan öte idari bir lokal revizyondur. Zaten ona göre, şimdiye kadar birçok yönden kendi haline bırakılan bölgedeki eksikliklerin temelinde "...pek ehemmiyetli olan ta'mîni maârifinin [eğitimin yaygınlaştırılması] layık-ı vechile [layık olduğu şekilde] yakından tetkik ve bir program tahtında ıslahat-ı esasiye teşebbüsünde bulunulmaması..." yatmaktaydı (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Görüldüğü üzere onun çözüm önerilerinin merkezinde eğitim mevzusu vardı. Ayrıca bölgede görev yapacak memurların profiline dair öneriler yer almaktaydı. Müfettişe göre, Iraklı subayların yeniden Irak'a atanmamalarını ve imkanlar dahilinde burada bulunan subayların diğer alaylardakilerle değiştirilerek karışık bir şekilde bir arada bulundurulmasının memleketin selameti ve idaresi açısından mühimdi (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Devlet-toplum arasındaki aidiyet bağının güçlendirilmesine dair önerisinin merkezinde ise dil eğitimi vardı. Müfettiş, Irak'ta görev yapacakların Arapça öğrenmesi gerektiğini, buna karşılık olarak da tedarikat ve talimlerin Türkçe yapılarak Iraklıların da Türkçe öğrenmesi sağlanacağından resmi işlerin yürütülmesinde hiçbir sıkıntının çıkmayacağını belirtiyordu (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Onun dil konusundaki özeleştirisi ve vurgusunun bir benzeri İngiliz raporlarında da görülmekteydi. Sivil yönetimin hazırladığı bir rapora göre, Fransızlar gibi Araplar da kendi dillerine saygı gösteriyor ve Arapçanın Mezopotamya'nın hâkim dili olmasına rağmen Türkler bunu göz ardı ediyordu (Satan, 2016, s. 214). Benzer şekilde G. L. Bell, Basra'da okullarda anadil olarak Türkçenin, Arapçanın ise ikinci dil gibi öğretildiğini ve çoğunluğu Türk olan hocaların çok az Arapça bildiğini söylüyordu (Bell, 2004, s. 28). Irak'ta devlet otoritesini zaafa uğratan sorunlardan bir diğeri de memurların bölgede uzun süre kalmamalarıydı. Müfettişin bu soruna dair önerisi ise, bölgesinin sıcaklığı göz önüne alınarak belli bir süreden sonra görev yerinin değiştirilmesi veya görev süresinin uygun bir şekilde düzenlenmesiydi. Ancak, daha hassas görevlerdekilere dair kararların ise daha kapsamlı düşünülmesi gerekiyordu (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Raporun sonunda ise devlet idaresine dair önerileri arasında kurumsal olarak orduya da yer verilmekteydi. Jandarma'nın "memleketin idâre-i mülkiyesinde hâlâ en birinci âmil [faktör] ve müessir [etkili] olduğunu" düşünen müfettiş, devlet otoritesinin tesisi adına onların tertibat, teşkilat ve ihtiyaçlarına dair yetkilileri uyarmaktaydı (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Irak sahasından gelen diğer veriler, müfettişin özellikle yerli asker ve görevlilere dair olan tespitleriyle benzerlik taşımaktaydı. Öyle ki, Irak'ta "Türk Kolordusu zayıf ve ricat halde" olduğu tespitinde bulunan Goltz Paşa, bu durumda İngilizlerin memleketten çıkarmanın

kolay olmayacağını belirtiyordu (Goltz, 2018, s. 82). Bunun paralelinde yetkililer, çoğunluğu Iraklılardan oluşan Irak'taki jandarma birliklerinin veriminden memnun değillerdi. İç yazışmalarda jandarmada görev yapan yerlilerin askerliğe ilgisiz olduğu, vazifelerinin önemini kavramadıkları, askeri niteliklerden mahrum oldukları ve onların yerine "Türk ve jandarmaya kabiliyetli olanların seçileceği" belirtmekteydi (Avcı, 2004, s. 242). Örneğin Basra'da Cavit Paşa, Iraklı birliklerden memnun olmayıp bölgeye Türk askeri gönderilmesini istiyordu. Bu tür durumlar, Anadolu ve Suriye'den Irak'a takviye birlikler gönderme zorunluluğu doğurmuştu. Arap askerlerin cephede yarattığı bir diğer zafiyet ise firara dairdi. Yetkililer, Iraklı askerlerin cephede askerleri manevi/ahlaki yönden olumsuz etkilediklerini ve onları firara teşvik ettiklerini söylüyorlardı (Avcı, 2004, ss. 237- 238). Bu bağlamda Ali İhsan Sâbis hatıratlarında, Cavit Paşa'nın yazdığı raporlarda Kurna'da kuvvetlerinin esir düşmeleri ve geri çekilmelerinin nedenini cepheden aşiretlerin kaçmaları, Arap askerlerinin silah bırakmaları ve Türk askerlerinin azlığına bağladığını yazıyordu (Sâbis, 1990, s. 393). Tabii, savaş koşulları ve sürecin Osmanlı aleyhine gelişmesi, firar vakalarını artırmaktaydı. Örneğin Sina-Filistin cephesinden Osmanlı ordusundan firar eden bir Arap subay, İngiliz subayına verdiği ifadede gıda sıkıntısı, kötü muamele ve savaşın biteceğine olan inancını kaybettiği için firar ettiğini söylüyordu (Beşikçi, 2019, s. 171). Cephede koşullar askerler için oldukça zordu. Açlık, kıtlıkla beraber kolera, veba ve tifüs gibi salgın hastalıkların yayılması sonucu ölümler yaşanmaktaydı (Türkmen, 2016, s. 37). Özellikle savaşın uzamasıyla istek ve heyecan azalmış, cephede subay kayıpları geri kıtalardakilerle doldurulmaya çalışılmış, suiistimaller artmış ve bunlara karşı ceza mekanizması iyi işlememişti (Talât Paşa, 2009, s. 32). Dolayısıyla müfettişin jandarma ve Irak özelinde "teçhizat, tertibat ve ihtiyaçlara" dair yaptığı uyarı, aslında savaş sahasında Osmanlı ile İngiltere ordusu arasındaki niteliksel farka dair okunabilir. Çünkü Irak'taki İngiliz ordusu, kuvvet, teçhizat ve altyapı itibarıyla Osmanlı karşısında üstündü. Bu fark, Irak'taki Osmanlı askerinin dahi dikkatini çekmişti. Esareti sırasında tanık olduğu İngiliz ordusunun donanımını imrenerek anlatan Bolvadinli Mehmet Sinan Bey, gördükleri karşısında arkadaşı Ragıp Bey'in de kendisine "...Şu depo ve garajlardaki gördüğümüz malzeme ve nakil araçları bizim olsa idi, biz İngilizler gibi mi harp ederdik? Harp kazanan İngiliz orduları değil İngiliz parası, İngiliz sanat ve malzemesidir." dediğini aktarıyordu (Özgen, 2011, s. 133). Bu eksenden bakıldığında Arap coğrafyasında etkin olmanın yolu para ve ona bağlı askeri ve siyasi etkinlikten geçmekteydi (Polat, 2019, s. 67). Dolayısıyla her ne kadar müfettiş, Irak'taki Osmanlı askeri/idari yapısındaki yetersizlikler ile Iraklıların Osmanlı'ya karşı sadakatsizlikleri gibi iç dinamiklere odaklansa da İngilizlerin savaş süresince ve sonrasındaki siyasi, ekonomik, askeri ve psikolojik üstünlüğü, Osmanlı'nın Irak'taki geleceğini etkileyen önemli dışsal faktörlerdi.

3. Sınırdaki Tehlike: İran ve Şiilik

Raporun üçüncü teması ise Osmanlı'nın Irak'taki otoritesini İngilizler kadar etkileyen bölgedeki kadim rakibi İran ve Irak'taki Şiilerin tutumuna dairdi. Osmanlı bir yandan cihâd davetiyle Şiileri kendi saflarında savaşmaya davet ederken diğer yandan onları İran, Rusya ve İngiltere'nin nüfuzundan korumaya çalışıyordu. Dolayısıyla Irak'taki Şii nüfus bir yönüyle dikkate değer bir müttefik diğer bir yönüyle siyasal kimliğiyle potansiyel bir düşmandı. Raporun Şiiler ile ilgili ilk dikkat çektiği nokta, Sünni-Şii rekabetine dairdi. Müfettiş, din mevzusunun Irak'ta önemli olduğunu belirtip Şiiliğin Irak'ta yayılması konusunda uyarılarda bulunmaktaydı:

...Şii uleması sâbikan [daha önce] bizim üç aylarda Anadolu ve Rumeli köylerine cerre çıkan sühutlerimiz [medrese talebesi] gibi ve fakat hiç benzemeyen âmal [emeller] ve maksatla mahzâ [sırf, sadece] mezhep-i Şiiyyeti tâ'mim [yayma, büyütme] ile tarik-i hidayetden inhirâf [sapma, bozulma] ve ihtilale teşebbüs için aşâir içine girer ve bütün varlıklarını tâ'mim-i mezhebe sarf eder oldukları halde bizim bir tek ulemamız değil içlerine gitmek

kasabalarda bile izhâr-ı mevcudiyet etmek hevesinde değildirlen... (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

İran'ın siyasal temsilcisi olduğu Şiiliğin Osmanlı egemenliğinde olan bir bölgede yayılması, Sünniliğin temsilcisi olarak Osmanlı'nın İran karşısında siyasi nüfuz kaybetmesi demektir. Müfettiş, kadim bir kaygıyı raporuna taşımaktaydı. Necef, Kerbela ve Samarra gibi Şiilerin kutsal şehirlerinin Irak'ta bulunması, Şiilerin ve dolayısıyla İran'ın bölgede siyasal iddiasına zemin oluşturmaktaydı. Özellikle II. Abdülhamit rejiminde önemli bir meşruiyet kaynağı haline gelen halifelik makamını Şiilerin tanımaması, Osmanlı'yı sadakatleri konusunda şüphelendiriyordu (Çetinsaya, 2020, s. 216; Deringil, 2013b, ss. 142-143). Bu çerçevede Osmanlı, modern dönemde bu "tehlike" karşısında oldukça hassas bir politika izlemekteydi. Örneğin 1892 yılında Sadrazam, Irak sınırında Şiiliğin yayılmasının önlenmesi için yerel ulemanın (kastedilen Sünni mezhebinden) bölgeye görevlendirilmesini istiyordu (BOA. Y. A. HUS. 255/45). Bu eksende 1894 yılında Irak sınır hattında Şiiliğin yayıldığı bilgisi üzerine bunu engellemek ve Şii mezhebine geçenleri geri döndürmek için oraya bölgenin ileri gelen ulema, şeyh ve seyyidlerin gönderilmesi ve kendilerine maaş bağlanması kararı alınmıştı (BOA. İ. ML. 10/61). Ancak bölgeye karşı propaganda olarak Sünni ulema gönderilmesi yeterli olmuyordu. Öyle ki, 1898 yılında Bağdat Defterdarı Vâhib Bey, İran'dan gelen ulemaların telkinleriyle hemen bütün aşiretler ve kısmen yerleşik tebaanın Şii mezhebine geçtiği ve gerekli önlemler alınmadığı taktirde ahalinin "tarik-i haktan üdul" yani hak yolundan sapacağı uyarısında bulunuyordu (BOA. Y. PRK. BŞK. 57/16). Ayrıca Şiiliğin Irak'ta yayılmasının gelecekte siyasi sorunlara neden olacağını belirten Vâhib Bey, bölgeye hoca göndermenin meselenin hassasiyeti açısından yetersiz görmekte ve dolayısıyla merkezden acil önlemler alınmasını talep etmekteydi (BOA. Y. PRK. BŞK. 57/16).

Birinci Dünya Savaşı, Vâhib Bey'in 1898'de Şiiliğin gelecekte siyasi sorunlar doğuracağına dair tespitinin gerçekleşmesi için Irak'ta yeterli kaotik bir ortam yaratıyordu. Osmanlı'nın cihâd daveti, Şiileri de kapsamaktaydı. Öyle ki 1914'te Dahiliye Nezareti'nden Bağdat'a gönderilen emirde, Müslümanları Hristiyan esaretinden kurtarmak için Şii ve Caferilerin cihâda katılmaları talep edilmekte ve katılmayanların kafir ilan edileceği uyarısı yapılmaktaydı (BOA. DH. ŞFR. 46/303). Hatta bu bağlamda raporun da bulunduğu arşiv dosyasında yer alan Irak'tan vali tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafa göre, halka tellalla ilan edilen cihâd münasebetiyle aralarında ulema ve seyyitler gibi ileri gelenlerin olduğu Kazimiye, Âzamiye ve Bağdat'tan gelen ahalinin toplanıp devlet ve ordu lehine nutuklar atmışlardı. Ayrıca bu cihâda katılmanın farz olduğu ve Osmanlı sancağının İslam hilafeti sancağı olduğu umuma duyurulmuştu (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15). Bu bağlamda merkez, Bağdat'taki yetkililerden Şiiler ve yerel İran yetkilileri ile ilişkilerini geliştirmelerini talep etmekteydi:

...Hanekin, Necef, Kerbela, Samarra, Azamiye kazalarındaki memurin-i hükümetin huccâc-ı İran [İran hacıları] ve Puşt-i Kûh valisi ile münasebet-i dostanede bulunmaları ve şayet vali-i müşarünileyh [anılan] irade-i huşûnet [sert, kaba] eder ise mahdumu ve mücâvir [komşu] kabâil-i İran [İran kabileleri] ile hüsn-i münasebet [iyi ilişki] tesis eylemeleri için evamir-i lazime [gerekli emirler] itası begayet [son derece] mültezemdir [gerekli, lüzümlü]. (BOA. DH. ŞFR. 46/303).

Devletin cihâd çağrısı, Şiiler üzerinde tamamen etkisiz olduğu söylenemezdi. B. Masters, her ne kadar zorunlu askerliğe dair protestolar meydana gelse de genel olarak Şii ulema nazarında Osmanlı'nın kötünün iyisi olduğu ve bu çerçevede Ocak 1915'te temsilcilerinin Irak'ın güneyindeki kabilelere İngilizlere karşı direnme çağrısına karşılık on sekiz bin gönüllünün cihâd için askere alındığını ifade ediyordu (Masters, 2017, s. 235). Bunlara rağmen Osmanlı'nın Şiiliğe dönük kaygısını haklı çıkaracak gelişmeler savaşın başında kendini gösteriyordu. 1914 Kasım'ında İran'ın Bağdat konsolosu tarafından Kazimiye'deki ulemaya Rusya'nın Irak'ı İran'a vaat ettiğine ve bugün yarın Osmanlı-İran ilişkisinin kesileceğine dair propaganda yaptığı, dolayısıyla savaşa katılacak gönüllüleri engellemeye çalıştığı bilgisi

Osmanlı yetkililerine ulaşmaktaydı. Bu durum karşısında devlet, konsolosun görevden alınmasını İran'dan talep ediyordu (BOA. HR. SYS. 2167/28; BOA. HR. SYS. 2167/30; Sonat, 2017, s. 33). Ayrıca işgal edilen Amare'deki İran konsolosu, konsolosluk binasını düşmanın gözlem araçları ve silahları için kullanmalarına izin veriyor ve öte yandan İran tebaasından kişiler İngilizler tarafından casus olarak kullanılıyordu (Avcı, 2004, s. 199). Bu durum sadece İran ile sınırlı değildi. Savaşın başından itibaren İtilaf güçlerinin Irak'taki konsolosluk binaları adeta mühimmat deposu ve propaganda merkezi olarak kullanılmaktaydı. Bu durum karşısında Osmanlı, mevzu bahis devletlere nota veriyor, operasyonlar düzenliyor ve konsolosluk binalarının boşaltılmasını istiyordu (Sonat, 2017, ss. 31-33).

İngilizlerin özellikle Irak Şiiilerine dönük propagandalarının ardında onların hem gelecek tasavvurlarında hem siyasal aidiyetlerinde Osmanlı'yı çıkartmak yatmaktaydı. İşgal kuvvetleri, Irak'ta Osmanlı otoritesi ile Şiiiler arasındaki kırılmanın farkındaydı. Onların savaş sürecindeki politikası, bu fay hattını kendi lehine derinleştirip Osmanlı otoritesine karşı bir isyan hareketine zemin hazırlamaktı. Bu politikalar ve yerel yönetimin idari zafiyetleri, Şiiiliğin kutsal şehirleri Kerbela ve Necef'te bir isyan hareketini tetikledi. Müfettiş, hali hazırda devam eden ve bastırılmayan isyanı şu şekilde değerlendiriyordu:

Ara sıra vaka-ı mütehadiseden [meydana gelen] arz-ı malûmat olunmakta bulunduğu vechile ahiren hâdis olan Kerbela Necef vakaları hâlâ itfâ [söndürme] edilemeyen birer şerâre-i ihtilal [ihtilal kıvılcımı] ve isyan olup bunun sebep ve avâmili [etkenler] de hükümette, hükümetin idâresinde gösterilen hatâyâ-yı idâriye isnâd olunmaktadır. Filhakika [gerçekten] bu kısmen doğrudur. İngiliz, Rus paralarıyla satın alınan ebna-yı [evlatlar] Caferiyye kalplerini her ne suretle olursa olsun bizim de teshîr [elde etme] etmeliğimiz pek o kadar güç olmamalıydı... (BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15).

Müfettiş, Kerbela ve Necef isyanının hükümetin hatalarından kaynaklandığına dair oluşan genel kanaati paylaşmakla beraber isyan üzerinde büyük güçlerin etkisini de vurgulamaktaydı. Bölgedeki yetkililerin devlet otoritesini zaafa uğratacak ve halkı isyana sürükleyecek hatalara götüren birçok neden, rol oynamaktaydı. Bunlardan ilki, burada görev yapanların niteliğiydi. Uzaklık, zorlu iklim koşulları, geri kalmışlık düzeyi dolayısıyla her memur buraya gelmek istemiyordu. Gelenler de yeterli donanımdan yoksundular (Bostancı, 2019, s. 37). Keza her iki yerdeki isyanların tetikleyicisi yerel yetkililerin davranışları olduğu iddia edilmekteydi. Necef'teki isyanda Kaymakam Behiç Bey'in bölgedeki ulemaya karşı hakaretleri, Şiiiliğin kutsal mekânı olan Hz. Ali türbesinin bulunduğu camiye girip saygısızca davranması ve iane toplanmasında yetkisini kötüye kullanması, halkı isyana sevk etmişti. Kerbela'da da halk ile memurlar arasında ilişki kötüydü. Halk memurlara karşı öfkeli, memurlar ise uğradıkları saldırılar nedeniyle halka karşı kin beslemekteydi. Ayrıca Osmanlı'nın Necef'teki isyana karşı gerekli önlemleri alamaması, isyan hareketinin diğer Şii bölgelere yayılmasına neden oldu (Bostancı, 2019, ss. 38-40). İngiliz raporlarında da yaşananlar, devlet ile Şiiiler arasında bir kopuş olarak nitelendiriliyordu: "Şiiilerle alakalı olan durum şöyledir; 1915 ve 1916'da Osmanlı'nın Necef, Kerbela ve Hille'ye yapılan saldırılarla imparatorluğa yabancılaşmaları tamamlanmıştır..." (Satan, 2016, s. 36). Ancak müfettişin de ifade ettiği gibi Şiiilerin Osmanlı'ya karşı olumsuz bir pozisyon almalarında büyük güçlerin halk arasında yürüttüğü propaganda ve nüfuz siyaseti etkiliydi. Bu bağlamda G. L. Bell, Kerbela ve Necef'deki mücahitlerle ilişkilerinin savaştan çok önce başladığını, yardım derneklerine ve ileri gelen şahsiyetlere Bağdat'taki İngiliz yetkilisi tarafından para dağıtıldığını belirtiyordu (Bell, 2004, s. 61). Benzer bir şekilde İngiltere'nin Irak'taki yönetimi tarafından yazılan bir raporda da kendilerinin Irak seferinin ilk günlerinden itibaren Şii yönetici ve şeyhlerin desteğini sağlamak için Şiiiler arasında önde gelen Muhammere şeyhinin desteğini sağladıkları ve yine aşiretler üzerinde etkili olan toprak sahibi seyyidlerin kendi taraflarında oldukları ifade ediliyordu (Satan, 2016, s. 59, 68). Aynı raporda Necef ve Kerbela olayları esnasında şeyhlerin Osmanlı karşısında kendilerinden yardım

istedikleri, onların da kendilerine para ve silah yardımının yanı sıra cesaretlendirici mektuplar yazdıkları belirtiliyordu (Satan, 2016, ss. 105-106). Sonuç olarak mezhep eksenli bu tür politikalar savaş sürecini doğrudan etkiledi.

Müfettiş raporu ekseninde yerli-yabancı tanıklar, literatür ve arşiv kaynakları göz önüne alındığında Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak'ta Osmanlı'nın alt yapıdaki yetersizlikleri, ordunun zafiyetleri, Arapların pragmatist tutumları, aşiret olgusu, Şii kimliği ve İngiliz kuvvetlerinin teknolojik üstünlüğü gibi faktörler, savaşın Osmanlı aleyhine gelişmesinde etkili olmuştur. Ancak bunların yanı sıra İran harekâtı Irak'taki gelişmeleri doğrudan etkilemekteydi. Bu hareketin esas hedefi, İngiltere ve Rusya'yı İran'dan çıkarıp sonraki aşamada Afganistan ve Hindistan'a ilerleyip İngilizleri pasif duruma düşürmektir. Ancak İran hareketinin detayları incelendiğinde Almanların amacı İran'da nüfuz oluşturmakken Osmanlıların ise İran, Azerbaycan ve Türkistan'daki Müslüman nüfusa ulaşmaktır. Tabii bu politikanın inşasında Almanların teşvikleri etkiliydi (Baş, 2019, s. 27; Karal, 1999, s. 489; Türkmen, 2016, s. 63). Savaş cephelerinde görev yapan Osmanlı üst düzey komutanlar, İran'a asker sevkinin Irak cephesini olumsuz etkilediği konusunda fikirler beyan etmişlerdir. Halil Kut, yetkililere "biz İran'da meşgul iken Bağdat'ın elden gideceğini" bildirdiğini ve Bağdat önünde 100.000 süngümlü bir kuvvet hazırlayan düşman karşısında ordunun yarısına denk gelen bir kolorduyu çekip Hamedan'ı işgale gitmeyi fahiş bir hata olarak gördüğünü aktarıyordu (Kut, 2018, ss. 166-167). Cemal Paşa da Bağdat'ın düşüşünü Kutü'l-Amare'de İngilizlerin esir edilmesinden sonra Irak'taki ordunun bir kısmının İran'a görevlendirilmesine bağlıyordu⁷ (Cemal Paşa, 2010, s. 215). Benzer bir şekilde Altıncı Ordu İstihbarat Şube Müdürü (1916-1917) Binbaşı Mehmet Emin Bey, Kut zaferinden sonra Genel Komutanlığın Irak'taki hareketin sona erdiği düşüncesiyle ve Almanların yönlendirmesi sonucu kuvvetlerin İran'a kaydırılması, Bağdat'ın düşmesi ve Irak'ın kaybedilmesine neden olduğunu ifade ediyordu (Atabey, 2019, ss. 548-550). Gerçekten de 1917'de şartlar cephede Osmanlı'nın aleyhine işliyordu. Bu durum karşısında Enver Paşa tarafından düzenlenen, Halil, Cemal, İzzet ve Mustafa Kemal Paşaların katıldığı Halep Konferansında alınan karar, Osmanlı'nın Irak'taki varlığını tartışmaya açıyordu. Halil Kut, toplantıda Irak'ta bir İngiliz saldırısı olduğu ve bu engellenemediği takdirde ordunun Anadolu sınırlarına kadar çekilmesi seçeneğini önerdiği ve bunun uygun görüldüğünü ifade ediyordu (Kut, 2018, s. 169). Öyle ki bu seçenek savaşın sonunda zorunlu olarak gerçekleşti ve Irak, İngilizler tarafından işgal edildi.

Sonuç

Savaşın devam ettiği bir dönemde yazılan rapor, sınırlılıklarına rağmen müfettişin olayları analizi, tespit ve önerileri itibarıyla savaş Irak'ına dair askeri, sosyal ve siyasi alanda değerli veriler sunmaktadır. Müfettiş raporu ile yerli ve yabancı tanık ve kaynaklar üzerinden analizlerin yapıldığı makalede şu sonuçlara varıldı: Birincisi Irak'ta Arap halkı arasındaki aşiret olgusunun devlet-toplum ilişkisinde savaş sürecini etkileyen bir faktör olduğu anlaşılmış ve savaşın her iki taraf (Osmanlı-İngiltere) bu gücü yanına çekmek için birçok enstrümanı kullanmıştır. Ayrıca Arapların savaşta homojen bir politik tavır sergilemedikleri, belli koşullar içinde taraf dahi değiştirdikleri görülmüştür. İkincisi, Osmanlı'nın bir devlet aygıtı olarak Irak'ta yeterli düzeyde askeri, siyasi ve ekonomik bir alt yapıya ve yetişmiş insan kaynağına sahip olmadığı, bölge yönetiminde ihmallerin yaşandığı ve bunların savaşın sonucu üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Son olarak ise Irak'ın aşiret olgusunun yanı sıra bir tehlike olarak algılanan Şiiliğin varlığı, İran'ın bu konudaki kadim karşıt tutumu, İngiltere'nin bu farklılığı Osmanlı aleyhine kullanması, Osmanlı'nın bu durum karşısında yeterli düzeyde politika

⁷ Kutü'l-Amare'nin Osmanlı ordusu tarafından geri alınmasından (29 Nisan 1916) Mondros Mütarekesine (30 Ekim 1918) kadar geçen sürede Irak ve İran cephelerindeki Osmanlı ve İtilaf kuvvetlerinin durumu ile yapılan askeri harekât ve muharebeler hakkında detaylı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi (1914-1918)*, 3. Cilt, 2. Kısım, 2002.

üretmemesi ve ordunun bir kısmını İran cephesine kaydırması, Irak'ta işgali hızlandıran nedenler olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv

BOA. DH. EUM. 6. Şb. 5/15.
BOA. DH. ŞFR. 46/303.
BOA. HR. SYS. 2167/28.
BOA. HR. SYS. 2167/30.
BOA. İ. ML. 10/61.
BOA. Y. A. HUS. 255/45.
BOA. Y. PRK. BŞK. 57/16.

Telif Eser

- Ahmad, F. (2020). *Jön Türkler – Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918* (T. Demirel, Çev.). Türkiye İş Bankası.
- Atabey, F. (2019). Birinci Dünya Savaşı Irak Cephesi Hatıratından: “Bağdat ve Son Hadise-i Ziya'ı” *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 542-559.
- Avcı, O. (2004). *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*. Vadi.
- Baş, H. (2019). Birinci Dünya Savaşı'nda XIII. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri. *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 17-65.
- Bell, G. L. (2004). *Mezopotamya'da – 1915-1920 Sivil Yönetimi* (V. İlmen, Çev.) Yaba.
- Beşikçi, M. (2019). *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak – Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*. İletişim.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-İrak-İran Cephesi (1914-1918)*, 3. Cilt, 2. Kısım. (2002). Genelkurmay.
- Bostancı, E. (2019). *Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cemal Paşa. (2010). *Hatıralar*. A. Kabacalı (Haz.), Türkiye İş Bankası.
- Choueiri, Y. M. (2011). Ortadoğu'da Milliyetçilik Akımları: Yeni Pan-Arabizm Olgusu. Y. M. Choueiri (Haz.), *Ortadoğu Tarihi – Dini, Siyasi, Kültürel ve Ekonomik Perspektiften* (F. Aytuna, Çev.) İnkılâp.
- Çetinsaya, G. (2020). *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi* (Z. Savan, Çev.). Küre.
- Dawod, H. (2013). Aşiretin “Devletleşmesi” ve Devletin Aşiretleşmesi: Irak Örneği. F. A. Jabbar- H. Dawod (Der.), *Aşiretler ve İktidar – Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik* (Ö. Ögünç, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Deringil, S. (2013a). “Hal-i Vahşet ve Bedeviyette Yaşarlar”: Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Post-Kolonializm Tartışması. S. Deringil, *Simgeden Millete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet* (U. Z. Peçe, Çev.). İletişim.
- Deringil, S. (2013b). Irak'ta Şiîliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde Bir Osmanlı Karşı Propaganda Örneği. S. Deringil, *Simgeden Millete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet* (U. Z. Peçe, Çev.). İletişim.
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat – Eski ve Yeni Harflerle*, A. S. Güneşçel (Haz.). Aydın Kitabevi.
- Dinç, F. (2020). *Osmanlı-İran Sınırında Toplum ve Siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati (1839-1914)*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ege, A. (2011). *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*. C. Yılmaz (Haz.). Türkiye İş Bankası.
- Ford, R. (2018). *Cennetten Mahşere – Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı* (N. Elhüseyni, Çev.). YKY.
- Genç, Y. İ. vd. (Haz.) (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri.
- Genişol, H. F. (2014). *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na – Cephe Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*. M. Yeni (Haz.). Türkiye İş Bankası.
- Goltz, C. F. V. D. (2018). *Goltz'un Hatıraları* (M. M. Çam, Çev.-Haz.). İlgü Kültür Sanat.
- Karal, E. Z. (1999). *Osmanlı Tarihi – İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt IX. TTK.
- Köse, İ. (2021). *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*. Kronik.
- Kurşun, Z. (2004). *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi – Katar'da Osmanlılar 1871-1916*. TTK.
- Kurt, B. (2015). *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*. Küre.
- Kut, H. (2018). *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*. E. Çifci (Haz.). Timaş.

- Küçükbaşçı, M. S. (1999). Irak-Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Cilt. 19. Diyanet İşleri. Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/19/C19015926.pdf>.
- Mantran, R. (1999). Irak-Osmanlı Dönemi, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Cilt. 19. Diyanet İşleri. Erişim adresi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/19/C19015928.pdf>.
- Masters, B. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918 – Sosyal ve Kültürel Bir Tarih* (F. Coşkun, Çev.). Doğan Kitap.
- Özgen, M. S. (2011). *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*. S. Avşar – H. Babacan – M. Bayar (Haz.). Türkiye İş Bankası.
- Özoylumlu, M. Y. (2018). *1908 – 1918 Yılları Arası Osmanlı Devleti ve Arap Aşiretleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Polat, Ü. G. (2019). *Türk-Arap İlişkileri – Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*. Kronik.
- Rogan, E. (2018). *Osmanlı'nın Çöküşü – Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920* (Ö. Akpınar, Çev.). İletişim.
- Sâbis, A. İ. (1990). *Harb Hatıralarım – Birinci Cihan Harbi*. Cilt 2. Nehir.
- Sahillioğlu, H. (1990). Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı (M. Öztürk, Çev.). *Belleten*, Sayı 211, Cilt. L1V. TTK.
- Satan, A. (Der.) (2016). *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918 – İngiltere Devlet Arşivi Raporu* (N. Engin, Çev.). Tarihçi.
- Seyhan, H. N. (2018). *Irak Cephesi Hatıraları – Hatıra-i Askeriyem*. Ketebe.
- Sonat, R. (2017). *Harb-i Umûmî'de Bağdat (1914-1918)*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Spackman, W. C. (2021). *Esir Bir İngiliz Doktorun Kûtülamare Anıları* (D. Türkömer, Çev.). Türkiye İş Bankası.
- Talât Paşa. (2009). *Talât Paşa'nın Anıları*. A. Kabacalı (Haz.), Türkiye İş Bankası.
- Taşköprülü Mehmed Efendi (2015). *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*. M. Uyar- A. Özcan (Haz.). Türkiye İş Bankası.
- Townshend, C. V. F. (2021). *Mezopotamya Seferim – Kurna, Kûtülamare ve Salmanupâk Muharebeleri* (G. Koca, Çev.). Türkiye İş Bankası.
- Türkmen, Z. (2016). Birinci Dünya Harbi'nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi ve Kutü'l Amare Zaferi. Z. Türkmen (Ed.), *Kut'lu Bir Zafer – 1916'dan 2016'ya 100'üncü Yılında Kutü'l Amare Zaferi*. Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı.
- Yılmaz, H. (2022). *Üç İngiliz Subayın Gözünden Kûtü'l Amâre Kuşatması*. M. Y. Ertaş – H. Kılıçaslan (Haz.), *Kûtü'l Amâre – Olaylar, Hatıralar, Raporlar*. Kronik.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

شعبه
قسم

استانبول

خصوصی

عمومی

مآل:

جواب

تاریخ

نمبر

کریه ایچاری صاحبیم وایان بود کلی فقط «النادر کالمردوم» قبلند - ایته بویک احوالک دویوسیله
حکومت عثمانیه درگز سلفند غس و سنیادی یک از اولاده حاجید کیدیکلی نزلره فارس و قاره و جمایله شرفاره
بیانجیله کینک و توده هر معایدی سزایمک در لر . جمعیله سونج جاشو بازار مردود
حسینه و مویردیه آمانی دانا تیریزیم بوده . توده اقتصاد الازک در . جمعیله سونج جاشو بازار مردود
وقاره معلود . فرستازده بندره بفسد . و کولک تجارتی سمانارده ده واسعد . هساده اجتماع
مدیری کتا به بکاب بفساد موی و سنیاندر ، یک حوضه ندریزی بولوده واسع فساد جالیسسه
و حلقه نینجیله اولاده انکار لره قائلدر لر . جینک بولک ، کویوک ، هوج کیمسک علمین فقید در جمالی
اولیقن کوریه اشتغال کم . بفساد علمین اداره ده رفعا کوی جیفا بکرس دیر عمون نه عاقلانیکه بفرک نا
بکس ، نازلرده مرکز اینه بیانجیله حسینه در جوقی اشباه قاضی . سونج دایینه ساجریه کوره
عاطلری توده حساب تغییریه ده عقولیکه قطعاً جائه و کدر . ابوی ، لونیق یک ابو تقدیر ایدر لر .
ای باب عمل واجانه ، عفت واستقامت هر کس کین سرز و ایدر لر . عفاک سزقی اولاده بوجولک عصف
اولوز سزایبساندر .
بیلارده محافظت عفت ایزر موجود کدر . و عم . ایفد محافظت بیقری ایچاری بیعت کیمدر . عراق ، سلطه ،
شققه کیکیرلریه سعادت مجور در لر . بولالیرک بواضطاری بر حرکتدر . جینک عملدرده بری دیلکوشه
بیانجیله ندریزیمه نالیز دیولر . و ایلمی بوقطعی سوزی ضدت نه بیغزکی اوز نطقه سنیاندر
یک آن کیملر بولارده مالک العقاب ایزر بکسه و کیت حیرده جیقانه بفساد لیلر توده هسادی جانلری کیده یک نفع
ایچ ایدر و قونلاقاریه انقا ایزر . دیر ما مویره کتا اعزاز ساجیلر دوازی اشغال ایزر دهلمنیز
عادتا ستملک کین بولارده بر وای کوندر مکلر مالک صاحب اولیقن افرای ایزر ده نازاره و ندره اقتصاد
ملک روجه عالم اولدریقنده دور نخوه بری کلمه بر قانع والی و قوماان استقا ایزر کولری کعب
محلک حیاته قایدینه هیچ بر موجودیت لوسه در مسه اولیقن بولویک جینق قدر تکیمه بشاره اولوز
نحاجت مویردیه نقسه و کده اعشاری نسبت بولوی ، جهانه و ضعفه نه بلغ یک از سانه اولوز سام
نقسه مالک اولاده خله عاقلدره انکار لری اوز و ایزر بولوی نقسه طایقن سزایت اسلا بخره

OSMANLI ARŞİVİ
DH.EUM. 6.Şb. 6099
5 15 3

DH.EUM.6.Şb.00005.00015.003

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

- ۲ -

شعبه قلم

استانبول

خصوصی
عمومی

مآله:

جواب

تاریخ

مورد

بیشتر آنکه در ذلالت و تنگ نظران و سوء ابرائیس : عاقلیدرک حکمت عثمانیه در بر مینویسد اراده اینک
 قدر مابیت حقیقترین و اذلالا بنشیند . منقض بر این اعتماد بر جلالت فتوی مضافه اعتماد اینک قدر
 صافلاک اولان . سوعا کول جریک بزده دیدیکه بخت و کسرتی تجربه و اعتماد بنویسد به عافی عاقلنده
 ترک ابو از جوبه بر وارد اندامه و فقط بود و لیب نصرت جاکرده ، عادانه و اصولک و نظاره . حیانه اطلاع
 کسبای ترک بالان ملاندر در دیکله از اذله طویسه بولیتند در اول اینک تقدیرده بگونه جاکورن بولاردند کسرتی
 یک اوزاق بولاجنزه سیر بولند .
 ارا سره و قیام بخردند عهد معلوم اولیغ بولیتند و جریک انجا حادث اولده کینلا بخت و قدری حال اطفای بزمیه
 بر سراره اختلال و عصیان صاحب بولیک سبب دعوائی ده جاکورن ، جاکورن ارا سره کسرتی کینله خسته با اذلیه
 اسناد اولیغ در . قالمقده بولسا دوغوردر . انظار در رس یاره لیز صانوده انانیه انسانی جعفری قیامی
 قدره جور طرا بولورده بزم ده نصرت اولکلکیز یک اوقدر کونج اولطامانی بولی . بوقیل علفه ارا ری نصرت ایزان
 و اظلالید معقد و عیانه اجماعه خدمت سیزمک انجود بزلدها بقیه واصل و قیامیه ایلک . فقط اینک مانع
 اولده حال جابیت اولانک بالان بر فاکمیدر . بیج بروقت بر نازار رضای و حسن صرف وادی با نانی بولسا
 حکمتی محقق اندرده تقوییه مداره ججه قدره در طوقی آماک معلوم صا صیدای بولسا اظلاله و تقیقه قدر نیاب
 هرماز . تاریخ بولکاشا هدر .
 عاقلنده ان ای خدمت کوره نه مدحت بناده تاریخ کولی سیمالک طکسه و زلی اولان انار و نیم ترک بنشیند .
 بولورده عوامت عتاری ارا سره حاله حکمت عثمانیه در دیک اولیغی بولونده وار . اوجیزه کیم بی سنج ، عاقله
 بیج دفعه طکسه برای تقیسه سماوه تقیسه کینیک هر ده کده کا صده تصارف اینک بر حق عیانت کوروم
 بولاردند نه جاکورن [دیه طریقی باندگی اناندر لری سولمتر ایلی . جاکورن جیره عیانت اربعین مکشوف
 و معلوم صعب بولورده از جوجه قیام لری تقیسه در لری .
 جیره یک بولاقیسی اید لانا لقی بر بولن سستی بولورده سولمتر کوره استوعیانت ترک اولک مابیت و اس و قدری
 معقد بولورده از جاکورن معلوم اناندر ناملان سبب عجیب ده ؟ سبب سکلان بولک کول اولک تقیسه ترک
 و عثمانی کور سیدر . کور دیک عثمانی بولورده کور سبب عثمانی در . جوهده متساویه نظر اولستدر . انجه عاقلنده

OSMANLI ARŞİVİ
 DH.EUM. 6-ŞB.
 6-ŞB.
 5 15 6

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

شماره قلم

استانبول

مخصوص
عمومی

مآل :

جواب

تاریخ
موسم

تجدیدی اولیٰ و بیخبرانه بود که کار می سوزید . بوبر عذر میدرد . بوقر مرکز خلافت و سلطانده بر میگردد در بر سر معیارید
تقدیر بود . بوزک فرستادند بر عهد و بر سر یک یله ساکا در اولتیزه در دای .
شواک برینت رتی و نظایر بود حرف دی دستوقت جائز اولیٰ بیا معنی و افشاد نظر نظر من بقصدت جهل ایت
و مندر بر فساد و بلع و منحل بخاری لوزره ، یارسه و سازه بیکرینزه استراکی مع مکره اولرما مقده بیا استانبول
امالیه لیسونه و اراده و بار واسطه ایو نامه تعالیٰ دینه چلیستفت بیم بوچوزور . بوینک خصه حق کی مع له
حد و دینا جفتند بر اده عید ایتیم جمله طایم اولره ماده اسپرینک شریف بوینک داخل و بجز اعتبار بیجا
باعث بود نواقض و دیوانت ، اهلک کلمه سمک - قدر تقدی حاله بیکله ایجابیه اداری واقعه واقف و دستند
یک الهیانه اولره نعم معارفک لبغه و بجز بقصدت ترغبه و بر بر و غم حق اصداهما اسپرینتینج برینکاس قصبه
بجز اولره .
بوقر تقصیدانه مقصدت عیدتمه بیکم مسله عیضت با شرفیخ یا لیسنه بجز عیضت ضابطت بر عیضت مامور
ایلس و اسکا د سا عدل و لوسه بر اده کی جابیتک و شرفیخ و بیبریک دیگر اولره ده کی ضایعتر بنیاید مجموع شواک
بویزیسه امواتت نقیضت یکم و اولرمان اولیٰ سلمت کلمت و اراده نانه عرض جواب اولرد .
فادسله سنجاق و قضا بایه عجز بیکم بر منابط بود بویزیخ کلمت فقط کج براتقه اینر زمان ایجاب قده و بجز اولره
بدجهای کی ترسانه و نعلارک بیکه یا ایسنه نامه صورتید بوالیارک ده بیکه اولر کلمت اولر جعبه بن امور و معاندده
بریده - اسان اولیٰ بیک - بیکه متفادله بیکلر .
موضعت بجا خلفن خصمه ده محله بیکه کوره بزاف سده بر بنیاید و یا منب سده ماد و فضا عیضت کی بنیاید بر بیه
اولر باور .
قده بویزیخ ستر کرده بیهام ضایعه جفت بویزیخ دستورات اقسا اینیک کی بیک اولره و فخرن و فوااید ایز جفانده ده
عنه و بجز دستورات ایجابیه سده بویزیخ حال زمانه و ده کلمه ای مع لعا عرضده اقسا . تا آمدن محاسبه
صنید بر کلمت جفتند اولر کلمت استفاده بسجود بکستیمک اعطاء اولر جفتن کی بویزیخ اتحاد و اخی اولرمان
تظیفانه یا ایسده جائز کلمه . مع لقا نعم معارفه ، اصداهما جعبه بو مقصده رسول زمانه قده بسجود
اصول عقیدتک ادر سده قوی جعبه ایتا بوالرده تا سواج سنس و ایک بر بویزیخ مامور لک تیلو بویزیخ و نه
ارزوی کهای بر ساسا تجویزی بولس قسنتک روانه سدر . تا سراج ، سکتلک اداره سلیسده هاندک بیکه عمل
و نور اولر بقصدت بر زمانه و تکلمده و جعبه جائز بولس قسنتک خارج از عهد و عیضت بیکه ایسده واقعه بویزیخ معروضه
جفتن صبر جفتن و نازعه معروضتک خارج از عهد و عیضت بیکه ایسده واقعه بویزیخ معروضه .

OSMANLI ARŞİVİ
DH.EUM. 6-59.
5 15 6

Hakem Değerlendirmesi: Dış, bağımsız.

Yazar Katkıları:

Birinci yazar: %100

Çıkar Çatışması: Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions:

First Author: %100

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.